

Nahatöö keskaegses Turus

Janne Harjula

Nahk oli üks keskaja tähtsamaid tooraineid. Seda materjali on tema paljude kasutusvõimaluste tõttu nimetatud ka "keskaja plastmassiks". Läbi ajaloo on nahk nii toorainena kui ka temast valmistatud esemetena moodustanud tähelepanuväärse osa kaubavahetusest ja materiaalsest kultuurist.¹ Käesolev artikkel keskendub nahkmaterjalile käsitöö vaatevinklist. Eesmärgiks on tutvustada keskaegse turulase nahkkäsitööle iseloomulikke jooni lähtudes põhiliselt arheoloogilisest allikmaterjalist.

1. Keskaaja käsitöölisi puudutavad kirjalikud allikad

Soome keskaja käsitööd ja käsitöölisi mainiva kirjaliku allikmaterjali hulk on väike. Lisaks sellele on allikatest saadav informatsioon napp, ühekülgne ning allikakriitiliselt problemaatiline. Kirjalikus allikmaterjalis on ära märgitud üksnes heal sotsiaalsel positsioonil olevad käsitöölised, kes ühel või teisel kombel on olnud ühenduses kirjalikku kultuuri kuuluvate inimeste või asutustega. Praktikast tähendab see kirikut, kloostrit või kohtusüsteemi. Rootsi maaseadus määras täpsed tingimused, millele pidid vastama kohtukaasistujad (*lautamies*) ja tunnistajad, seetõttu esineb alamate sotsiaalsete klasside esindajad dokumentides harva. Neil polnud ka märkimisväärset omandit, mille vahetamine oleks nõudnud ostu-müügilepingu sõlmimist.²

Pealegi ei esine neis kirjalikes allikates mainitud käsitöölised mitte oma ameti esindajatena, vaid teatavates auametites või näiteks vahendajatena, käsitööliseks olemise kui elukutse kohta ei saa me mingit teavet. Käsitööliste identifitseerimine nende kirjalike allikate alusel põhinebki peamiselt käsitööle viitavate nimede esinemisel. Sellised nimed on aga mitmeti tõlgendatavad. Ametinimetused oli päritav ja võis muutuda tavaliseks perekonnanimeks sõltumata sellest, kas järeltulija jätkas oma esivanema tööd või mitte. Näiteks oli 16.

¹ Arheoloogilise nahkmaterjali uurimisvõimalusi, Groenman-van Waateringe 1980, 172; Sarv 2004; Schia 1977.

² Himanen 1971, 2–3.

sajandil Turus paljudel kodanikel perekonnanimeks käsitöölise ametinimetuse. Teisalt võis "õigel" käsitöölisel olla nimeks tavaline patronüüm.³

1.1 Nahkmaterjali kasutatavad käsitöömeistrid (nahksepad) kirjalikes allikates

Turust on teada kolm keskajaset kingseppa. Esimesena olgu mainitud Thetmarus Sutor, kes tegutses ühena tehingu kinnitajatest, kui Turu kodanik Gerhard Paris ostis endale 1336. aastal Hirvensalost talukoha.⁴ Kingseppi Albrechti ja Hollingeri mainitakse aastal 1425 kuningas Erikule Pommerist ja kuninganna Philippale saadetud kirjas.⁵ Kiri oli tingitud erimeelsustest, mille põhjustas sakslastest elanikerühma positsiooni tugevnemine Turu linnas.⁶

Kingsepa mainimine juba 1336. aastal räägib kingsepaameti vajalikkusest ja pikkadest traditsioonidest. Albrechti ja Hollingeri mainimine koos aastal 1425 osutab sellele, et Turus tegutses juba siis mitmeid kingseppi. Tegelikult ongi arvatud, et kingsepad võisid olla keskajases Turus suurimaks käsitöölise rühmaks.⁷

Claus Beltare oli tehingu kinnitaja Turu kodaniku Göbel Loni omandi müümisel aastal 1347.⁸ Vöötegitaja (*bältare*, soome keeles ka *pelttari*) oli käsitööliline, kes valmistas rihmu, vöösid, valjaid ning nende juurde kuuluvaid pandlaid ja naaste, mõnikord ka sadulaid. Tundub, et selles ametis liitusid nahkesemete ja nende juurde kuuluvate metallosade valmistamine. Vöötegitaja mainimine juba 14. sajandi esimesel poolel annab märku sellest, et ka nii varasel perioodil olid nahaga tegelevad käsitöölised vähemalt mingil määral spetsialiseerunud erinevatele ametitele.

Laurens Svärdslipare oli Turu kodanik, keda mainitakse aastal 1488, mil ta kinnitas oma omandi müügi Stockholmi rae ees.⁹ Mõõgateritaja (rootsi keeles *svärdslipare*) kinnitas terale teised osad, poleeris ja kaunistas mõõga ehk teisisõnu viimistles selle valmistooteks. Lisaks parandas ta vanu mõõku. Mõõgateritaja tegi ka mõõgatupe, niisiis oli ta teatud määral ka nahatöötleja. Mõõgateritaja mainimine keskaja lõpus lisab veel ühe ameti nahaga tegelevate käsitöölise hulka.

³ Käsitöölise identifitseerimine nimekirjas ja sellega seonduv probleemistik, vt. Heino 1985, 37–45; 1997, 22–25; Himanen 1971, 11–26; Kallioinen 1997, 87–88; 2000, 217–218.

⁴ REA 86; lad. k. sutor - sm.k. suutari/paikkasuutari, e.k. kingsepp.

⁵ FMU II 1783.

⁶ Kuujo 1981, 109–110.

⁷ Kallioinen 2000, 216.

⁸ REA127.

⁹ FMU V 4187.

Aga kus on parkalid? Keskajal oli Põhjamaades levinud tava, et nahaga tegelevad käsitöölised parkisid ise endale vajaliku nahkmaterjali.¹⁰ Eraldi-seisvat parkali ametit polnud niisiis ilmselt Turuski.

Kirjalike allikate analüüsi kokkuvõttena võib tõdeda, et neist saadav informatsioon ei valgusta eriti keskaegse Turu käsitööd. Näiteks käsitööliste paiknemisest Turus ei räägi keskaja või 16. sajandi allikad midagi.¹¹ Kuna olukord on täiesti erinev võrreldes nende Euroopa linnadega, kus käsitööga seonduvat probleemistikku valgustavaid kirjalikke allikad on säilinud palju ja neist saadav informatsioon on mitmekesisem ja täpsem, siis suureneb arheoloogia tähtsus keskaegse Turu käsitöö uurimises tunduvalt.

2. Arheoloogiline allikmaterjal

Kõige ulatuslikum arheoloogiline allikmaterjal Turu keskaegse nahatöö kohta on pärit *Åbo Akademi* peahoone krundi 1998. aasta arheoloogilistelt kaevamistelt (joonis 1).¹² Uuritud ala vanimad ehitised võib dateerida 1360. aastatesse. Kultuurkihid olid hästi säilinud keskaja lõpuni välja. Ulatuslik leiumaterjal sisaldab kümneid tuhandeid üksikleide.¹³ Aines räägib lisaks nahkesemete kasutamisele ka nahatööst ja esemete valmistamisest uuritud piirkonnas või selle vahetus läheduses sõltuvalt sellest, kuidas tõlgendatakse kultuurkihtide moodustumist antud kohal.

2.1 Parkimine, naha töötlemine ja esemete valmistamine

Åbo Akademi krundi kaevandi vanimatest, 14. sajandisse dateeritavatest kihtidest leiti suurel hulgal nahakaapejätmeid. Koele sarnanevad nahakaapejätmed arvati esialgu olevat tekkinud toornahkade puhastamisel. Sellised parkimata jätmed poleks maa sees siiski kuigi kaua säilinud. Konservator Maarit Ahola (Turu maakonnamuuseum) tehtud keemiline analüüs näitas, et tegemist oli taimparkse nahaga. Kaapejätmed pärinesid niisiis kas parkimisjärgsest nahkade õhemaks kaapimisest ja viimistlemisest või leotamiskordade vahelisest puhastamisest. Ainus avaldatud võrdlusmaterjal sellise kaapejätme leiust on Yorki väljakaevamistelt Suurbritannias.¹⁴

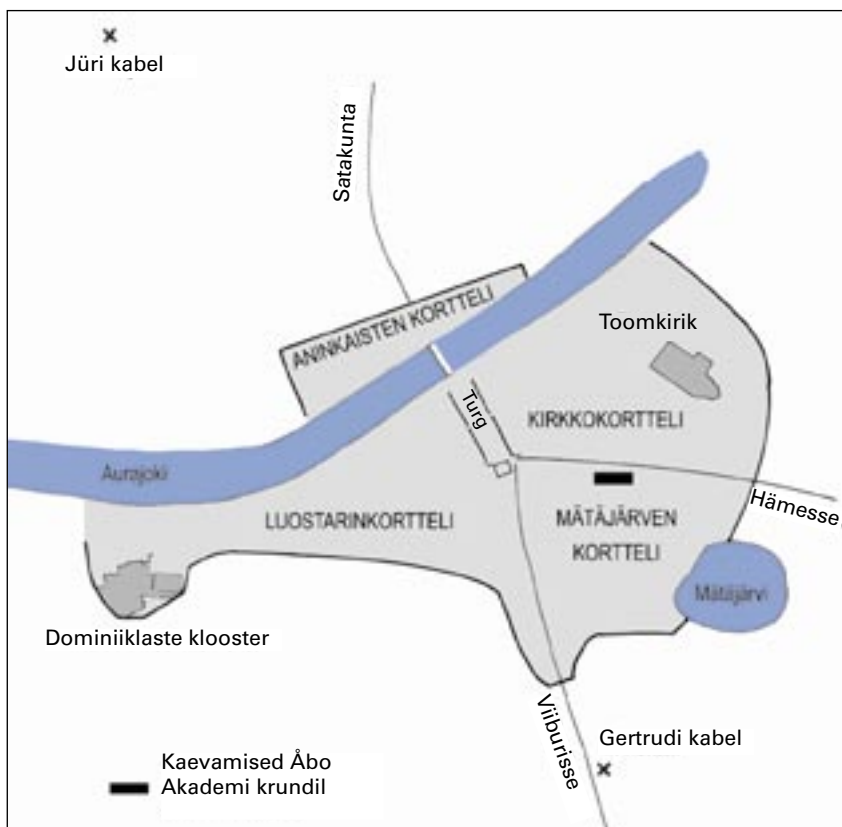
¹⁰ Dahlbäck 1988, 87; Jäfvart 1981, 211–213.

¹¹ Kostet 1989, 32.

¹² *Åbo Akademi* krundilt leitud nahkmaterjali uurimistulemused: Harjula 1999; 2002; 2004a; 2004b; 2005; Harjula & Hiekkänen 2006; Harjula & Jokela 2003.

¹³ Kaavetööde kulg, töömeetodid ja leiumaterjal vt. Arkeoloogiset tutkimukset *Åbo Akademin* tontilla (Turku I/7/4) v.1998; SKAS 4/1999; Pihlman 2003.

¹⁴ Mainman 2003, 3254–3255; Mould, Carlisle & Cameron 2003, 3230.

Joonis 1. Åbo Akademi peahoone krundi kaevand asus Mätäjärve kvartalis, keskaegse Hämeenkatu põhjaosas asuva kirikukvartali lähedal. Mätäjärve rand asus kaevandist umbes saja meetri kaugusel idas. Kaart: Martti Puhakka ja Aki Pihlman/TMM.

Krundilt leiti viiteid ka parkimisele. Kaevandi kirdeosast leiti 14. sajandist pärinev maasse kaevatud suur tõrs (joonis 2). Selliselt paigutatud eseme kasutamistotstarbe selgitamisega on siiski probleeme; see puudutab ka teisi vastavaid leide Turus. Tõrrest ei leitud midagi, mis oleks andnud märku selle kasutusotstarbest. Otsuste arheoloogiliste tõendite puudumisel tuleb arvesse võtta kõik muudki suurte puutõrte kasutusvõimalused. Selliseid tõrsi on võidud kasutada näiteks tekstiilide värvimisel. Värvimine ja parkimine on sageli olnud paralleelsed tegevused. Selle kohta võib näiteks tuua asjaolu, et

Joonis 2. Tõenäoliselt parkimiseks ja/või tekstiilide värvimiseks kasutatud tõrs (TMM 21816: KP12857). *Äbo Akademi* krundi kaevand, 14. saj. lõpp/15. saj. algus. Foto: Janne Harjula/TMM.

nii parkimisel kui värvide kinnitamisel kasutati sageli samu aineid: puude ja põõsaste koort, taimede lehti ning pähklikoori.¹⁵

Arheoloogiline leiumaterjal võib peale informatsiooni nahkade viimistlemise kohta anda teavet ka esemete valmistamisest. *Äbo Akademi* krundilt on leitud suur hulk 14. sajandi lõpust ja 15. sajandi algusest pärinevaid nahalõikejätmeid, mis osutavad nahkesemete valmistamisele. Osa neist olid kuju põhjal otsustades kingade valmistamise ülejäägid. Muude nahkesemete valmistamist peale kingade *Äbo Akademi* krundi nahalõikejätmete põhjal otsustada ei saa. Osa nahalõikejätmetest olid paksud nahkade servatükid, millest mõnes võis märgata naha pingutamise tarvis tehtud kinnitusauke. See ei tähenda tingimata, et krundil oleks kuivatatud toornahku, vaid osutab pelgalt sellele, et nahad on toodud kohale ühes tükis.

Esemete valmistamisest räägivad ka tööriistad, näiteks poolkuukujuline kingsepanuga, mida kasutati kinga osade (talla ja pealse) lõikamiseks nahast. Selge märk kingsepatööst on nii täiskasvanute- kui lastejalatsite suurusele tehtud puidust kingsepaliistud (joonis 3).

¹⁵ Kirjavainen 2004, 37; Lempiäinen 2003, 329, 332.

Joonis 3. Täiskasvanu ja lapse kingaliistud (TMM 21816: KP50386 ja KP17231). *Åbo Akademi* krundi kaevand, 15. sajand ja 14. saj. lõpp/15. saj. algus.
Foto: Janne Harjula/TMM.

Niisiis võib kindlalt väita, et *Åbo Akademi* krundil või selle lähedal on keskajal tegutsenud kingseppi, võib-olla ka teiste nahkesemete valmistajaid. Piirkonnas on nahka viimistletud, võimalik, et ka toornahku pargitud. Probleem seisneb selles, kuidas seda käsitöö kohta käivat informatsiooni ühendada kaevanditest leitud nahkesemetega, millest suurema osa moodustavad pärast kasutamist minema visatud esemed, ja mida sel kujul ei saa pidada otseseks tõendiks kohalikust käsitööst. Kas esemed on valmistatud kohapeal või toodud kaugemalt importkaubana? Keskajal liikusid ideed, (moe)lõiked, tooted ja isegi käsitöölised ise ühest piirkonnast teise, ühelt maalt teisele. Ka Turu keskaegne nahktoode järgib küllaltki täpselt stiile, mis on Läänemere erinevates piirkondades peaaegu ühesugused. Seega ei paljasta eseme tüüp sugugi alati selle algupära. Näiteks jalatsite põhitüübid olid kogu Põhja-Euroopas kaua aega ühesugused.

Meetod, millega saadakse andmeid esemete algupära kohta, on nende valmistamisel kasutatud õmblusniitide kiu uurimine. See on teadagi võimalik vaid sellistel harvadel juhtudel, kus esemete õmblusniidid on säilinud. *Åbo Akademi* niiske kultuurkiht oli õnneks suurepärase keskkond orgaanilise materjali säilimiseks.

Esemete kokkuõmblemisel näib olevat kasutatud peaaesjalikult taimekiududest valmistatud niiti. Parimal juhul võibki just taimekiudude analüüs anda viiteid eseme päritolust kultuurtaimede algupära kaudu. On teada, et erinevate taimede kasvatamisel oli piirkondlikke erinevusi ja rõhuasetusi.

Näiteks Soome, Baltimaad ja Venemaa olid kanepikasvatuse piirkonnad, praeguse Saksamaa aladel kasvatati peamiselt lina.¹⁶ Teadur Heini Kirjavaineni tehtud kiu-uuringute põhjal on suur osa *Åbo Akademi* krundi noatuppedest õmmeldud kanepiniidiga, mis viitab nende kodumaisele päritolule. Teine palju esinev niidimaterjal on nõges. Lina on kasutatud kõige vähem.¹⁷ Jalatsite õmblusniitide analüüs on momendil (aprill 2007) tegemisel. Tulevikus võidakse nahkesemeid uurida isotoopuuringutega või DNA-uuringute abil, nii jõutakse selgusele ka nahkmaterjali päritolus.

Turu muudest piirkondadest on otseseid tõendeid nahkade viimistlemise ja nahakäsitöö kohta leitud vähem kui *Åbo Akademi* krundilt. Nahkade viimistlemisele võivad viidata Rettigi palee läheduses toimunud kaevamistel (2001) leitud rohked kitsejalgade alaosa luud.¹⁸ On teada, et tapaloomade jalad koos sääreluudega võidi jätta nülгимisel naha külge, seetõttu koguneski neid luud nahkade töötlemiskohtadesse.¹⁹

Nahalõikamisjäätmel on leitud pea kõigist keskaja kihtideni jõudnud kaevanditest. Siiski ei või pelgalt lõikejätmete põhjal, ilma tööriistade või käsitöölase tegevusega seotud kinnisobjektideta, teha kindlaid otsustusi kohapeal harrastatud nahakäsitöö kohta. Tuleb arvestada ka sellega, et nahajäätmel võisid sattuda ühest kohast teise pinnase teisaldamisel ja et neid on võidud kasutada näiteks vesise ala täitmisel.²⁰

Lisaks *Åbo Akademi* krundile võib arheoloogiliste leidude põhjal nahatöötlemise ja kingade valmistamisega seostada ka Mätäjärve rannapiirkonda. Kaevanditest leitud konstruktsioonid (oletatavasti parkimistünnidena kasutatud tõrred, plank, mille peal on kaabitud nahku) ning nahalõikejäätmel ja karva-/lubjakihid räägivad nimetatud krundil aset leidnud nahatöötlemisest, kuigi töökodade täpseid asupaiku pole suudetud lokaliseerida.²¹

Turu linnast võib leida arheoloogilisi viiteid lisaks kingseppadele ka teiste nahkesemede valmistanud käsitöölise tegevuse kohta. Vanha Suurtori ja *Åbo Akademi* peahoone krundilt leitud tükkideks lõigatud mõõgatuppede nahkosad osutavad tõenäoliselt nende osade väljavahetamisele. Arheoloogiline aines ei näita, kas tuppede uuendamine ja parandamine oli Turuski mõõgateritaja

¹⁶ Kaukonen 1981a, 106–107; 1981b; Lempiäinen 2003, 329–330, 333–334.

¹⁷ Harjula 2005, lisa 2.

¹⁸ Auli Tourunen, suuline informatsioon.

¹⁹ Serjeantson 1989, 139; Thomson 1981, 162; Vretemark 1997, 59.

²⁰ Groenman-van Waateringe 1988, 172; Tuovinen 1989, 133.

²¹ Pihlman 1989, 321; Pihlman & Tuovinen 1984, 106.

töö või kuulus see teiste käsitöölise tegevuslasse. Tükide kontsentratsioon teatud leiukontekstis võib igal juhul viidata professionaalsele käsitööle.²²

2.2 Näiteid esemeleidudest

Kaudseteks tõenditeks turulaste keskaegse nahatöö kohta on rohked nahkesemete leiud. Suurimaks leiurühmaks on erinevad jalatsid, millest enamik on tõenäoliselt kohalike kingseppade valmistatud.²³ Arheoloogilises aineses on esindatud mitmed keskaegsed kingatüübid, millest osa on selgesti tuntavalt moejalatsid. Selline on näiteks Vanha Suurtori kaevandist leitud ažuurtehnikas kaunistatud lapse paelking, mille võib leiukonteksti põhjal dateerida 13. sajandi lõppu, linna vanimasse perioodi (joonis 4). Moejalatsid olid ka pika terava ninaga nokk-kingad, millest Turus on leitud üksikuid 14. ja 15. sajandist pärinevaid taldade ja pealsete tükke, ent leidude vähesuse põhjal võib oletada, et moe levik piirdus kõrgemate ühiskonnakihtidega. Ka kotasid, puust valmistatud kaitsejalatseid, võib nende kaunistatud nahkrihmade tõttu pidada 14. sajandi lõpuperioodi moejalatsiteks, mille kasutus tasapisi, ilmselt 15. sajandi jooksul, laienes, kusjuures vähenes nende kaunistuste rohkus.

Turu arheoloogilises aineses esineb ka kingatüüp, mis erineb üldeuroopalistest kingatüüpidest. Ühest nahatükist valmistatud pastlad liidavad Turu selles osas kultuuriliselt Baltimaade ja Venemaaga. Pastlaleide on nii Turu linna piirkonnast kui ka Turu linnusest (joonis 5). Neid on peetud kord maainimeste, kord vaesema rahva jalatseiks. Tõenäolisem on, et linnarahvaski pidas pastlaid teatud tööde tegemisel üsna sobivaks jalatsitüübiks.

Noatuped on jalatsite järel arvukuselt järgmine nahkesemete rühm.²⁴ Mõnes Euroopa suuremas linnas tegutses noatuppede valmistamisele spetsialiseerunud käsitöölise tsunft. Mõnikord tegi nugade kokkupanemisele spetsialiseerunud tsunft ka noatuppesid. Ei ole kindlat teavet selle kohta, kas väiksemates linnades valmistasid noatuppesid noasepad või teatud nahakäsitöölised, näiteks kingsepad, oma põhitegevuse kõrval. Kuna Stockholmist ei ole teada noatuppede valmistamisele spetsialiseerunud käsitöölisi, siis võiks järeldada, et sama olukord valitses Turuski. Toodete valmistajate kohta käiv küsimus puudutab paljusid teisigi nahkesemete kogumeid. Kelle tööülesannete hulka kuulusid näiteks nahklabakute, rahakottide ja kottide tegemine, mida

²² Harjula 2005, 71–72.

²³ Jalatseid, mis on säilinud sedavõrd hästi, et on võimalik määrata nende tüüpi, on *Åbo Akademi* krundi kaevanditest leitud 845 tükki. See on üle 70 % Turu jalatsileidudest (1160 tüüpidesse määratavat keskaja ja 16. sajandi jalatsit).

²⁴ Harjula 2005.

Joonis 4. Väikelapse paelking (TMM 20764: 1782). Pikkus 11 cm. Vanha Suurtori kaevand, Hjelti maja (1989), 13. saj. lõpp. Foto: Janne Harjula/TMM.

Joonis 5. Ühest nahatükist valmistatud pastel (TMM 21816: NE50044). Pikkus 22,5 cm. *Åbo Akademi* krundi kaevand, 14. saj. lõpp/15. saj. Foto: Janne Harjula/TMM.

Åbo Akademi krundilt leiti rohkesti? Osa esemetest on toodud ehk mujalt Euroopast. Importesemete või sissetoodud näidiste järgi valmistatud esemete rühma kuuluvad näiteks kirjutustahvlite ümbrised (joonis 6).

3. Lõpetuseks

Keskaja nahakäsitööst Turus räägivad nii kirjalikud allikad kui arheoloogiline aines. Napid kirjalikud dokumendid mainivad kingseppi, vöötegiijat ja mõõgateritajat. Kirjalikud allikad ei maini parkaleid ega nahaviimistlejaid, ent

Joonis 6. Õmblustest avanenud, heraldiliste merineitsi- ja kotkamotiividega kaunistatud nahast ümbris kirjutustahvlite jaoks; kaunistusmotiivid viitavad praeguse Poola aladele.²⁵ *Åbo Akademi* krundi kaevand, 14. saj. lõpp/15. saj. algus. Foto: Janne Harjula/TMM.

arheoloogilised leiud tõendavad nii nahkade parkimist kui ka nende viimistlemist. Tõenäoliselt toimus see osana nahkesemete valmistamise protsessist, mitte iseseisva ametitegevusena.

Esemete valmistamisest tunnistust andvas arheoloogilises aineses on pearõhk jalatsitel. Aineses on nii kingsepa tööriistu kui kingavalmistamisele viitavaid lõikejäätmek. Võrreldes jalatsitega on muude nahkesemete kohapealse valmistamise küsimus suures osas veel lahtine. Kuigi nahkesemeid on leitud rohkesti, puuduvad nende tegemiseks vajaminevad tööriistad ning toorikud. Seetõttu ei saa kindlalt väita, kas tegemist on Turu käsitöölise tehtud esemete, lähedal asuvate maapiirkonnade toodete või Euroopa linnadest tooduga, kuigi mõningaid viiteid nii sissetoodud kui kohapeal valmistatud esemerühmade kohta on saadud. Järgnevat uurimiseks on tööpõld Turu keskaegse nahkkäsitöö osas veel avar.

(Soome keelest tõlkinud Kalli Kukki)

Kasutatud allikad ja käsikirjad

Arkeoloogiset tutkimukset Åbo Akademin tontilla (Turku I/7/4) vuonna 1998. Kaivausraportti. (*Kaevamisaruanne, Turu maakonnamuuseum.*)

Auli Tourunen, Turu ülikool, suuline informatsioon

²⁵ Vt. näit. Janiak 2003, joonised 9, 10, 203 ja 204.

FMU I–VIII = Finlands Medeltidsurkunder I–VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910–1935.

Harjula, J. 2004a. Sheaths, Scabbards and Grip Coverings. A study of the use of leather for portable personal objects in the 14th – 16th century Turku. Litsensiaaditöö. (*Turu ülikool, arheoloogia õppetool.*)

Himanen, H. 1971. Suomen keskiajan ja 1500-luvun käsitöläiset. Soome ajaloo alane *pro gradu*-töö. (*Jyväskylä ülikool.*)

Kirjavainen, H. 2004. Kudo sarkaa, osta verkaa... Menetelmällinen näkökulma Åbo Akademin tontin keskiaikaisiin tekstiililöytöihin. Arheoloogia-alane *pro gradu*-töö. (*Turu ülikool.*)

REA = Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. Facsimile version of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions. Jyväskylä.

Kasutatud kirjandus

Dahlbäck, G. 1988. I Medeltidens Stockholm. Borås.

Groenman-van Waateringe, W. 1980. Die Stellung der Lübecker Lederfunde im Rahmen der Entwicklung der mittelalterlichen Schuhmode. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 4. Lübeck, 169–174.

Groenman-van Waateringe, W. 1988. Mittelalterliche Lederfunde aus der Lübecker Innenstadt. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 17. Lübeck, 170–173.

Harjula, J. 1999. Asusteita ja esineitä. – SKAS 4/1999, 43–47.

Harjula, J. 2002. Leather Artefacts and Leatherworking in Turku, SW Finland: Tracing the medieval technology and fashion. – G. Helmig, B. Scholkmann & M. Untermann (eds.) *Medieval Europe* Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. Preprinted Papers, Volume 1. Hertingen, 127–132.

Harjula, J. 2004b. Leluja vai aseita? Linkoja Åbo Akademin tontin keskiaikaisista kerroksista. ABOA 66–67, 2002–2003. Turu, 101–116.

Harjula, J. 2005. Sheaths, Scabbards and Grip Coverings. The use of leather for portable personal objects in the 14th – 16th century Turku. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae*, X. Saarijärvi.

Harjula, J. & Hiekkänen, M. 2006. Crafts in the Town of Turku from the 13th to the 18th Century. – M. Gläser (Hrsg.) Lübecker Kolloquium Zur Stadtarchäologie im Hanseraum V: Das Handwerk. Lübeck, 521–537.

Harjula, J. & Jokela, S. 2003. Linkoja, kenkiä ja muita kahden kaivauksen nahkalöytöjä. – L. Seppänen (toim.) Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae*, LX. Turku, 255–264.

Heino, U. 1985. Käsityö ja sen tekijät 1600-luvun Satakunnassa. Historiallisia tutkimuksia, 127. Jyväskylä.

Heino, U. 1997. Hur många, vem, hur länge? Problem och resultat från forskning rörande 1600-talets hantverk. – U. Heino & K. Vainio-Korhonen (red.) Fundera tar längsta tiden, sa skraddaren, då han sydde byxor. Frågeställningar och problem kring hantverksforskning från medeltiden till skräväsendets upplösning. *Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja*, 42. Turu, 21–42.

Janiak, T. 2003. Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa polskiego w Gnieźnie. Gniezno.

Jäfvart, E. 1981. Garvning. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid 5. Kopenhaagen, 208–213.

Kallioinen, M. 1997. Hantverkare i Åbo under medeltiden. – U. Heino & K. Vainio-Korhonen (red.) Fundera tar längsta tiden, sa skraddaren, då han sydde byxor. Frågeställningar och problem kring hantverksforskning från medeltiden till skräväsendets upplösning. *Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja*, 42. Turu, 87–96.

Kallioinen, M. 2000. Kauppias, kaupunki, kruunu. Turun porvariyhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle. Helsinki.

Kaukonen, T.-I. 1981a. Hampa. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, 6. Kopenhaagen, 106–107.

Kaukonen, T.-I. 1981b. Lin. – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, 10. Kopenhaagen, 580–582.

Kostet, J. 1989. Mätjärven seutu historian tutkimuksen valossa. – A. Pihlman & J. Kostet. Turun Mätjärvi. *Turun maakuntamuseo, raportteja*, 10. Turu, 12–59.

Kuujo, E. 1981. Turun kaupungin historia 1366–1521. Turu.

Lempiäinen, T. 2003. Kasviarkeologiaa Aurajoen rannoilla. – L. Seppänen (toim.) Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae*, LX. Turu, 323–340.

- Mainman, A.** 2003. The distribution of leather waste. – Q. Mould, I. Carlisle & E. Cameron. *Craft, Industry and Everyday Life: Leather and Leatherworking in Anglo-Scandinavian and Medieval York. The Archaeology of York, The Small Finds 17/16.* Council of British Archaeology and York Archaeological Trust, 3247–3255.
- Mould, Q., Carlisle, I. & Cameron, E.** 2003. *Craft, Industry and Everyday Life: Leather and Leatherworking in Anglo-Scandinavian and Medieval York. The Archaeology of York, The Small Finds 17/16.* Council of British Archaeology and York Archaeological Trust.
- Pihlman, A.** 1989. Loppukatsaus. – A. Pihlman & J. Kostet. Turun Mätäjärvi. *Turun maakuntamuseo, raportteja, 10.* Turu, 230–233.
- Pihlman, A.** 2003. Åbo Akademin päärakennuksen tontin kaivaukset osana Turun kaupunkiarkeologiaa. – L. Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, IX.* Turku, 69–76.
- Pihlman, A. & Tuovinen, T.** 1984. Turun Mätäjärven myöhäiskeskiaikaisesta asutuksesta erään kaivauksen valossa. – Historiallisen ajan arkeologia Suomessa. *Turun maakuntamuseo, raportteja, 6.* Turu, 102–107.
- Sarv, K.** 2004. Arheoloogiline nahk kui infoallikas. – A. Haak, E. Russow & A. Tvauri (toim.) *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus, 14.* Tallinn–Tartu, 333–344.
- Schia, E.** 1977. Sko som arkeologisk kildemateriale. *Hikuin 3,* 303–324.
- Serjeantson, D.** 1989. Animal remains and the tanning trade. – D. Serjeantson & T. Waldron (eds.) *Diet and Crafts in Towns. BAR British Series, 199.* Oxford, 129–146.
- SKAS 4/1999.**
- Thomson, R.** 1981. Leather manufacture in the post-medieval period with special reference to Northhamptonshire. *Post-Medieval Archaeology, 15,* 161–175.
- Tuovinen, T.** 1989. Nahka. – A. Pihlman & J. Kostet. Turun Mätäjärvi. *Turun maakuntamuseo, raportteja, 10.* Turu, 123–142.
- Vretemark, M.** 1997. Från ben till boskap. Kosthåll och djurhållning med utgångspunkt i medeltida benmaterial från Skara. Del 1. *Skrifter från Länsmuseumet Skara nr 25.*